

A. VALECKIENĖ

FORMA *tai* IR JOS VARIANTAI LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

001. Forma *tai* žinoma literatūrinėje kalboje kaip bevardės giminės įvardis ir kaip dalelytė. Gana plačiai ši forma vartojoama ir tarmėse. Be formos *tai*, tarmėse yra daug kitų formų: *tatai*, *ta*, *to*, *tei*, *tę*, *te*, *ti*, *tei*, kurios sudaro formos *tai* variantus. Jos teritoriškai pasiskirsčiusios tarmėse. Didžioji dalis šių formų anksčiau niekieno nebuvo keltos, arba jeigu ir buvo kieno duodamos tarminiuose tekstuose, buvo atstatomos į *tai*. Iš tikrujų bent dalies šių formų identifikacija neaiški. Todėl čia ir norima pasvarstyti, kaip tiksliau identifikuoti tarmes formas; panagrinėti, kaip jos pasiskirsčiusios tarmėse, kokios jų funkcijos, kaip jos viena su kita santykiauja.

1. FORMŲ PAPLITIMAS IR IDENTIFIKACIJA

002. Tarmėse plačiausiai už visas formas vartojoama forma *tai*. Ji įsigalėjo ir literatūrinėje kalboje. Ši forma pažįstama visų aukštaičių, išskyrus panevėžiškius (kur vartojamos neaiškios *tę*, *te*, *ti* formos), taip pat yra žemaičių raseiniškių plote¹. Visame kitame žemaičių plote forma *tai* nepažįstama.

Forma *tai* tarmėse, kaip ir literatūrinėje kalboje, turi dvi funkcijas: 1) dalelytės bei jungtuko ir 2) bevardės giminės įvardžio (apie šias funkcijas plačiau žr. 013 t. t.). Tačiau formos *tai* paplitimas nurodytosiomis funkcijomis labai skiriasi tarmėse ir literatūrinėje kalboje. Forma *tai* literatūrinėje kalboje plačiai vartojoama abiem funkcijomis: kaip dalelytė bei jungtukas ir kaip bevardės giminės įvardis. Pastarąja funkcija forma *tai* čia yra pirminė palyginti su kitomis formomis². Tuo tarpu tarmėse visame nurodytajame plote forma *tai* téra plačiau pažįstama tik kaip dalelytė bei jungtukas. Bevardės giminės įvardžio funkciją forma *tai* turi retai, paprastai tik vakarų aukštaičių kauniškių bei Klaipėdos krašto aukštaičių ir pietinių

¹ Formų paplitimo žemėlapiams sudaryti bei formų funkcijoms nustatyti pagrindinė medžiaga imta iš Lietuvii kalbos ir literatūros instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos sektorius parengto leidinio „Lietuvii kalbos tarmės“ (Chrestomatiją sudarė E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas). Formos buvo išrinktos iš tarminių tekstų. Taip pat buvo peržiūrėta Lietuvii kalbos ir literatūros instituto „Lietuvii kalbos atlaso“ kartotekos 139^a klausimo medžiaga ir Žodynų kartotekos atitinkamų formų medžiaga, siek tiek medžiagos imta iš kitų anksčiau paskelbtų tarminių tekstu bei Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto studentų tarminių diplominių darbų. Dalis medžiagos yra patikrinta pačios autorės individualios apklausos būdu.

Straipsnyje laikomasi Z. Zinkevičiaus (Lietuvii dialektologija, Vilnius, 1966, p. 446; 1 žemėlapis) tarmių klasifikacijos.

² Žr. A. Valeckienė, Bevardės giminės forma *tai* ir jos sa ntykis su kitomis įvardžių formomis, LKK XV 61, plg. 1, 2, 3 lenteles p. 51, 58, 62.

aukštaičių tarmėse šalia kur kas produktyviau šia funkcija vartojo amžių formų: *tas* (vardininko pozicija), *tą* (galininko pozicija). Rytų aukštaičių tarmėse forma *tai* bevardės giminės įvardžio funkcija, galima sakyti, beveik ir nevartojama. Pasitaiko ji tik pereinamais atvejais tarp bevardės giminės įvardžio ir dalelytės bei jungtuko funkcijos (žr. 016a, b). Aiškia bevardės giminės įvardžio funkcija čia beveik išimtinai vartojo mos formos *tas*, *tą*. Taigi forma *tai* dalelytės bei jungtuko funkcija įsigalėjusi tarmėse kur kas plačiau ir tvirčiau, negu bevardės giminės įvardžio funkcija.

Reikia pasakyti, kad senuosiouose raštuose forma *tai* taip pat vartojo ma dažniau tik tuose paminkluose, kurie parašyti aukštaičių tarmės pagrindu³, pvz.: K. Sirvydo (beveik išimtinai tik *tai*), M. Daukšos, M. Petkevičiaus (šalia *tatai*) ir kt. Tuose paminkluose, kur aiškiai pastebima daugiau ar mažiau žemaitiškų elementų, *tai* visai nevartojama (M. Mažvydo) arba pasitaiko gana retai šalia *tatai* (B. Vilento, S. Vaišnoro, taip pat J. Bretkūno raštuose). Taigi formos *tai* vartojimas senuosiouose raštuose atitinka dabartinę jos lokalizaciją tarmėse.

Forma *tatai*

003. Forma *tatai* vartojo ma tik žemaičių tarmėje, bet ir čia ji néra vyraujanti, kitos formos kur kas dažnesnės. Žemaičių tarmėje *tatai* ištariama su ilgu galūninu *-ā* (*tātā*), kuris atitinka lk. dvibalsį *ai*. Forma *tatai* dabar čia dažniausiai turi dalelytės bei jungtuko funkciją. Bevardės giminės įvardžio funkcija ji pasitaiko visai retai. Aukštaičių tarmėse *tatai* dabar nežinoma. Dabartinėje literatūrinėje kalboje *tatai* pasitaiko tik retkarčiais kai kurių rašytojų raštuose. Senuosiouose XVI – XVII a. raštuose forma *tatai* labai paplitusi, ypač žemaičių tarmės pagrindu parašytuose paminkluose. Kaip aukščiau buvo minėta, M. Mažvydo raštuose vartojo ma tik *tatai* (*tai* néra), o B. Vilento, J. Bretkūno raštuose *tatai* yra vyraujanti šalia retos *tai*⁴. Taigi forma *tatai* tiek dalelytės bei jungtuko, tiek bevardės giminės įvardžio funkcija lietuvių kalboje dabar yra nykstanti. Ją išstumia kitos formos.

Forma *ta*

004. Forma *ta* vartojo ma visame žemaičių tarmės plote, išskyrus raseiniškius. Šios formos balsis yra trumpasis *ă*, todėl forma *ta* žemaičių tarmėje negali būti identifikuojama kaip lk. *tai*.

Forma *ta* vartojo ma kaip dalelytė bei jungtukas. Aiškių pavyzdžių, kur *ta* turėtų bevardės giminės funkciją, nerasta. Taigi žem. *ta* atitinka tik vieną formos *tai* funkciją. Bevardės giminės įvardžio funkcija žemaičių tarmėje paprastai vartojo ma *tas*, *ta*.

Tokia pat funkcija, kaip dabar žemaičių tarmėje, formą *ta* randame užrašytą iš Dargužių k., Kretingalės apyl., Klaipėdos r., tautosakos tekstu rinkinyje „Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft“, II, 1887, p. 31: *jei jús nepa-*

³ Dėl lietuvių senujų raštų sąsajos su atitinkamomis lietuvių kalbos tarmėmis žr. J. Palionis, Lietuvių literatūrinė kalba XVI – XVII a., Vilnius, 1967, p. 51 t. t.

⁴ Eino Nieminen (Der urindogermanische Ausgang -ă des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen, Helsinki, 1922), remdamasis tuo, kad M. Mažvydo raštuose vartojama tik *tatai*, o *tai* yra vélesniuose raštuose, daro išvadą, kad *tai* atsiradusi vietoje *tatai* palyginti vėlai, tik istoriniu lietuvių kalbos laikotarpiu (žr. p. 35, 43). Mūsų supratimu, formą *tai*, *tatai* vartojimas senuosiouose raštuose priklauso nuo tų formų aukščiau minėto pasiskirstymo tarmėse ir negali būti argumentas, aiškinant tų formų kilmę.

sōrgósít māne tāq princēsę, ta jūms ēs szlēktai. Paaiškinimuose nurodoma, kad čia *ta* tikriausiai esanti iš *tai* (p. 35).

Tokią pat formą *ta* randame Z. Zinkevičiaus paskelbtame žemaičių tarme parašytame (apie 1636–1705 m.) tekste⁵ (162 eilutes apimančiame tekste iš viso rasta 5 pavyzdžiai):

1) *Pryimk S S. Sakramenta ben wynna karta ont metu. O ta ape Święte Weliku* (86 eil.). 2) *prysaka tapag idant Wy o oe Baznicio ie butu kiekyty, o ta dielto idant mokietu astrazne giwe(n)ty* (112 eil.). 3) *Pyrmiawſ tada Baźnicie Święta kieyk Wysus Heretykus, ta ir, Lutherus, Kalwinus, Sysmatykus yr kietus koriu jus nepazinſtatię* (120 eil.). 4) *Pyrmiawſ kie[y]k Baźnicie S. Wysus Heretykus, ta ir Lutrus, Kalwinus, Syzmatykus Yr kietus korie no Baznices S. kokio noris spasabo ir atſydaſtie* (125 eil.). 5) *Tapag kiek tus korie kokius noris da ktus, pywas, dyrwas, Bodifſtie (=Bondiſtie), jawus, pyn[y]gus, priegolincius ont Bazies (=Baz[nič]ies) aba ont Asabu duchawnu Tu Baznic[i]u, kap ta funduſzus, legacyies [Wysy tokie] Wysus tus Ir kietus korius c'ie neys[z]goldziaw kap pryzſtarawnikus Baznices S.* (152 eil.).

Tokia pat forma *ta* vartojama S. Daukanto raštuose šalia *tai* formos, pvz.:

Wiedliū gaspadine, ta yra: wijszne DB 54. nebigalentis sóbatos dijno pakutawodamis kunū sawo rąmodyti, ta yra, pertijs. DB 27⁶.

Tokia pat forma *ta*, atrodo, bus ir B. Vilento „Euangelias bei Epistolas... Ischſpaustas Karalaucžui... Metu MD. LXXIX“, p. 65 (Vilniaus Valstybinio universiteto Bibliotekos Rankraščių skyriuje esančio originalo paginacija):

Ir mēs esma ludinikais wiſſa / ką ghiffai dare Sžidawos ſzeme ir Jeružaleie. Tha esti vſchmuſche ir ant medzia pakabine.

Čia *tha* parašyta su nosine *q*, bet pagal funkciją yra tokia pat, kaip žemaičių *ta*. B. Vilento, kaip ir daugelio kitų senųjų raštų *q* ir *a* rašyba svyruoja⁷. F. Bechtelio leidime šio sakinio *tha* išnašoje taisoma į *tha* (žr. Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien... herausgegeben von Fritz Bechtel. Göttingen... 1882, p. 81). Taigi čia B. Vilento *tha*, tikriausiai galima identifikuoti *ta*.

Dabartiniuose lietuvių raštuose forma *ta*, kaip tarminė, nevartojama.

Analogiška forma *ta* pasitaiko latvių kalboje, pvz.: *Ja gribi, ta nāc!* LV IV 120.

Formos *tę*, *te*, *ti*

005. Vietoj literatūrinės kalbos *tai* rytų aukštaičių panevėžiškių tarmėje vartojamos formos *tę*, *te*, *ti*. Jos taip pat turi tik dalelytės bei jungtuko funkciją, kaip žemaičių *ta*.

Formos *tę* ir *te* vartojamos panevėžiškių tarmės šiaurinėje dalyje. Forma *te* daugiau pasitaiko pačioje šiaurėje (maždaug tarp Joniškio, Smilgių, Nemunėlio Radviliškio). Šios formos *ę* yra trumpas, daugiau siauras, neįtemptas, negomurinis, *t* – minkštas. Forma *te* randama toliau į pietus (maždaug tarp Baisogalos, Raguvo, Smilgių). Šios formos *ę* yra trumpas, siauras, gomurinis, įtemptas, *t* – kietas.

Panevėžiškių tarmės pietinėje dalyje bei jos pakraščiais (maždaug tarp Krakių, Širvintų, Anykščių) tokia pat funkcija vartojama forma *ti*, kurios *i* yra trumpas,

⁵ Z. Zinkevičiaus, Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas, LKK XV 171 t. t.

⁶ E. Nieminen (min. veik., p. 51) S. Daukanto raštų *ta* atstatoto į *tai*: *ta* < *taj*.

⁷ Plg.: J. Palionis, min. veik., p. 44.

neįtemptas, negomurinis, *t* – minkštas. Taigi toliau į pietus minimųjų formų balsis siaurėja.

Didelių sunkumų sudaro šių formų identifikavimas – palyginimas su literatūrinės kalbos atitinkamomis formomis. Visų pirma neaišku, ar šias formas galima identifikuoti kaip literatūrinės kalbos *tai* arba kuriose tarmėse vartojamą *tei* (žr. toliau), ar tai yra formos su kokiui balsiu, ne dvibalsiu. Dėl to apžvelgsime tarmių, turinčių nurodytasioms formas, fonetines ypatybes, leidžiančias ar prieštaraujuančias jų atsiradimui iš *tai* ar *tei*.

Formą *te* arba *te* turinčios tarmės

006. Tarmėse, kurios turi *te* arba *te*, dviskiemenių arba daugiaskiemenių žodžių galinio skiemens nekirčiuotas arba tvirtagalis, iš kurio paprastai atitrauktas kirtis į šaknį, dvibalsis *ai* > *e* (po kietojo priebalsio) ir *ei* > *ɛ* (po minkštojo priebalsio), pvz.:

vyr. g. dg. vard.: *ū·se* „ūsai“ Ps, *dū·me* „dūmai“ Gst, *vaīke* „vaikai“ Krš, *lēne* „linai“ Kri, *dar'bini·ke* „darbininkai“ Mgč, *ber'n'ō·ke* „berniokai“ Pdž, *pā·tale* „patalai“ Slč;

miežę „miežiai“ Jrgn, *paūk's'čę* „paukščiai“ Jnšk, *ar'k'lę* „arkliai“ Šd, *rōge* „rugiai“ Gln, *medē·lę* „medeliai“ Kri, *mō·keš'č'ę* „mokesčiai“ Gst, *obolę* „obuoliai“ Krs, *ešere* „ešeriai“ Ps;

vyr. g. dg. in.: *visēs* „visais“ Užš, *vēses* „visais“ Šd, *mā·tes* „metais“ Rd, *dū·mes* „dūmais“ Gst, *jāves* „javais“ Sdb, *vakāres* „vakarais“ Mkn;

trā·ktoręs „traktoriai“ Ps, *par·tšes'* „paryčiai“ Šd, *t'r'obē·sęs'* „triobesiai“ Vdln; *karālęs'* „karaliai“ Pš;

mot. g. vn. naud.: *ō·ške* „ožkai“ Pbr, *rā·gane* „raganai“ Užš, *māme* „mamai“ Rgv, *dūone* „duonai“ Ps;

sé·serę „seseriai“ Bsg;

prieveiksmių formos su *-ai*, *-iai*: *gēre* „gerai“ Mgč, *māže* „mažai“ Gln, *lābe* „labai“ Pin, *k'á·ure* „kiaurai“ Gražš, *graīte* „greitai“ NmjP, *gerō·ke* „gerokai“ Jrgn;

lābę „labiai“ Jnšk, *sō·čę* „sočiai“ Pn, *gražę* „gražiai“ Užš, *baīsę* „baisiai“ Slč, *skor̄·džę* „skurdžiai“ Gst, *pér'ne* „perniai“ Šd;

prieveiksmių formos su *ai*, *ei* uždarame galiniame skiemenyje: *kētēp* „kitaip“ Ps, *vēsēp* „visaip“ Nj;

šl.tep „šeiteip“ Užš;

es. l. vn. 2 a.: *žēne* „žinai“ Sml, *išglō·ste* „išglostai“ Šd, *biję* „bijai“ Bsg;

būt. l. vn. 2 a.: *neuzdī·rbe* „neuzdirbai“ Krs, *negalē·dave* „negalėdavai“ Gst, *bōve* „buvai“ Pš, *negalē·dave* „negalėdavai“ Gst;

matę „matei“ Ps, *nējautę* „nejautei“ Všk, *vā·l'ge* „valgei“ Pbr;

įvardžiuotinių formų vn. vard. su dalelyte *-ai*: *gē·rase* „gerasai“ Krs, *tōksę* „toksai“ Pn, *āše* „ašai“ Gst, *tasę* „tasai“ Rgv, *jī.ne* „jinai“ Ps;

vyr. g. vn. šauksm. su *-ai*: *pō·ne* „ponai“ Dkn;

jungtukai: *kōlę* „kolei“ Mgč.

Tų pačių tarmių vienskiemeniuose žodžiuose *ai* > *e* ir *ei* > *ɛ* nevisur. Pavyzdžiui, šalia aukščiau minėtų dviskiemenių formų, vartojami ir jungtukai: *ke* „kai“ Kri, Pdž, Gln, Pin, Vdln, Jnšk, *kep* „kaip“ Žml, Slč, Ps, Nj, Pn, *ne* „nei“ Jr, Vsk, prieveiksmis *tep* „teip“ NmjP. Tačiau kitose vietose, kur vartojama *gēre* „gerai“,

*lēne „linai“, baīsē „baisiai“, arklē „arkliai“ ir kt., vienskiemeniuose žodžiuose išlaikyti tvirtagaliai dvibalsiai *aī*, *eī*: *kaī* Bsg, Šd, *kaīp* Dkn, Rm, Pš, Šd; *teīp* Pš, Šd, Rm, Sdb, Pin, Pdž, Sml, Gln, Vdln, Pn, Kršš, Slč, Mkn, Gst; *leī* „lai“ Gln, Slč, Žml.*

Tvirtagaliai dvibalsiai *aī*, *eī* taip pat išlaikomi pilnareikšmių žodžių vienskiemenėse formose, pvz.: būs. I. 3 a. *aīs* „eis“ Gst, *reīks* Rgv, taip pat šiose formose su priešdėliais, pvz.: *nebeīs* „nebeeis“ Žml.

Šie dvibalsiai išlieka ir vienskiemenėse sutrumpėjusiose formose (iš dviskiemenu, numetus galūnė), pvz.: es. I. 3 a. *aīn* „eina“ Kri, Užš, Vdln, Mkn, Sdb, *kaīst* „,kaista“ Žml, *reīk* „reikia“ Jnšk, Slč, *p'reīn* „prieina“ Pš, *vaīks* Šd.

Nagrinėjamosiose tarmėse tvirtagaliai dvibalsiai *aī*, *eī* visada išlaikomi dviskiemenuose ir daugiaskiemenuose negaliniame skiemenyje, pvz.: es. I. 3 a. (kur galūnė nenumetama) *reīke* „reikia“ Sdb, *aīnas* „einasi“ Pš, *pasētaīsa* „pasitaiso“ Mkn, būt. džn. I. 3a. *reigdava* „reikdavo“ Ps, *eīdava* „eidavo“ Kršš, es. I. dg. 1 a. *žeīdžem* „žaidžiam“ Gržš, liep. n. dg. 2 a. *aīkit* „eikit“ Stm, dg. vard. *ap'sitaīsē* „apsitaisė“ Mgč.

Šiose tarmėse neverčiami *ai* į *ɛ* ir *ei* į *ɛ* dviskiemenuose ir daugiaskiemenuose žodžiuose nekirčiuoti prieš kirčiuotą skiemenu, pvz.: vyr. g. vn. vard. *vaidinuōkli.s'* „vaidinuoklis“ Brž, būt. džn. I. 3 a. *neužlaikīdava* „neužlaikydavo“ Vsk, *vaidī.ndavas* „vaidindavosi“ Brž, plg. junginj: *lei bū'n* „lai būna“ Slč.

Nagrinėjamosiose tarmėse nevienabalsinami tvirtapradžiai dvibalsiai *ái*, *éi* tiek dviskiemenu žodžių galiniame skiemenyje, tiek vienskiemeniuose žodžiuose, pvz.: *tēná'i* Ps, Vdln, Žml, Pin, Pn, Jrgn, *jéigu* Bsg, *jéi* Šd, Všk, Rm, mot. g. vn. naud. *tái givái* Pbr, *jái* Užš, Ps, Dkn.

Kaip rodo pateiktoji medžiaga, nagrinėjamosiose tarmėse *ai* > *ɛ* ir *ei* > *ɛ* dažniausiai galiniame dviskiemenu ar daugiaskiemenu žodžių paprastai nekirčiuotame skiemenyje po kirčiuoto skiemens (neretai atitraukus kirtę iš galūnės į šaknį). Tai rodo, kad *ai* > *ɛ* ir *ei* > *ɛ* nagrinėjamosiose tarmėse tikriausiai yra susijęs su galūninių balsių bei dvibalsių redukcija⁸, iš dalies ir kirčio atitraukimu.

Šiose tarmėse ir ilgasis balsis *ē* < *en* nekirčiuotoje galūnėje sutrumpėjęs ir susiaurėjęs virsta *ɛ*, *ɛ*, pvz.: vn. gal. *saujē'le* „saujelę“ Kri, *kepū.re* „kepurę“ Rd, *kráutovę* „krautuvę“ Pš, vyr. g. vn. vard. *nušā'les* „nušalęs“ Nj, *išpū'tęs* „išpūtęs“ Ps, *ijkl.šes* „ijklęs“ Rd, vyr. g. dg. vard. *sosispáudę* „susispaudę“ Šd, *ap'sitaīsē* „apsitaisė“ Mgč.

Redukojujami ir trumpieji balsiai juos siaurinant, pvz.: *tšē* „čia“ Šd, Pin, Kršš, Jnšk.

Sunku pasakyti, ar formų *te*, *tę* balsiai redukuoti iš dvibalsių *ai*, *ei*, ar iš kokių balsių.

Pagal *gērē* „gerai“, *baīsē* „baisiai“ ir kt. reikėtų *te* identifikuoti *tai* ir *tę* – *tei*. Pastaroji forma pasitaiko kai kuriose tarmėse (žr. toliau). Tačiau vienskiemeniuose žodžiuose dvibalsiai *ai*, *ei* papastai nevienabalsėja. Nelabai atitinka formų *te*, *tę* ir formų, kur dvibalsiai *ai* > *ɛ*, *ei* > *ɛ*, pozicijos. Formos *te*, *tę* paprastai vartojamos kaip proklitikai nekirčiuotos, intonaciškai prisijungusios prie paskui jas einančio kirčiuoto žodžio, pvz.:

⁸ Dėl galūnių redukcijos panevėžiškių tarmės šiaurėje žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 119–120.

Tetōj balē· tó·ks akmđ. bū·va. Gržš (LKT 219). *Dī·r'p't' tē reikēje Žml* (LKT 239).

Tuo tarpu *ai* > *ɛ*, *ei* > *e* paprastai žodyje ar junginyje po kirčiuoto skiemens. Pagal poziciją formos *te*, *tē* atitinka formas, kur *ai*, *ei* nevienabalsėja, plg.: *vaidi.n-davos* „vaidindavos“, *lei bū·n* „lai būna“.

Be to, yra vietų, kur vartojamos formos *te* arba *tē*, bet dvibalsiai *ai*, *ei* aukščiau minėtais atvejais iš viso nevienabalsėja. Pavyzdžiui, Taujénų apyl. yra forma *te*, bet dvibalsiai *ai*, *ei* išlieka (*kaip*, *kai*, *pjautuva*s, *duōnai* LKT 279), taip pat Joniškio apyl. (kalb. S. Karaliūno liudijimu) vartojama forma *tē*, o dvibalsiai *ai*, *ei* irgi nevienabalsėja (*gērai*, *kai* ir kt.).

Taigi galimas daiktas, kad formų *te*, *tē*, kurios savo izoglosomis ryškiai ir nesiskiria, monoftongai *ɛ*, *e* gali būti ne iš dvibalsių *ai*, *ei*, bet galbūt paprasčiausiai trumpasis *e* (plg. *tše* „čia“), kuris vėliau sutapo su šioms tarmėms būdingais monoftongais *ɛ*, *e*, redukuotais iš įvairių balsių bei dvibalsių. Tokiu atveju formas *te*, *tē* reikėtų identifikuoti *te*.

Lietvių tautosakos tekstu rinkinyje „Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft“ (II, 1887) yra užrašyta forma *te* ta pačia funkcija, kaip nagrinėjamosios formos:

Tadā lāpē sákā: Tē czi nēgiarē, békim (p. 165).

Tačiau tai tikriausiai ta pati šiaurės panevėžiškių *te*, *tē*.

007. Forma *te* (su trumpuoju *e*) yra latvių kalboje tokia pat dalelytės bei jungtuko funkcija, kaip liet. *tai* ir mūsų nagrinėjamos panevėžiškių *te*, *tē* (taip pat *ti*) (plg. 025, 027)⁹. Pvz.:

Te nu bija! (Plaviņas) (Plg. liet. *Va tai tau!*) *Te nu bij! tik iss, tik garš. Te tev nu bija pa(r) tavi septiņi zeseri!* *Te nu biji, pārbrauci mājās.* (Jalgavas Latviešu biedrības rakstniecības nodaļas rakstu krājums, 1890–1901).

Īsa Jāņu nakts... te satumsa, te izausa. Te bij saule, te pazuda mēlnajuos mākuoņuos. LV IV 151.

Nurodytosios vietas *Plaviņas*, *Jelgava* kaip tik yra į šiaurę nuo lietuvių tarmių, kur vartojamos atitinkamos panevėžiškių formos *te*, *tē*.

Tokia vartosena lat. *te* tikriausiai genetiškai yra susijusi su minėtosiomis panevėžiškių formomis *te*, *tē*.

Formą *ti* turinčios tarmės

008. Nedidelėje dalyje vietų (rytu pietų panevėžiškių pakraštyje) nekirčiuoti arba tvirtagaliai *ai* > *bt* ir *ei* > *ii* dviskiemenių bei daugiaskiemenių žodžių galiame skiemenyje bei vienskiemeniuose žodžiuose. Pavyzdžiui, *Ukmergės*, *Kavarsko* apylinkėse vartojama:

vyr. g. dg. vard. *vī·rbi* „vyrai“, *lužkē* „laukai“, prieveiksmiai *labē* „labai“, *amžinē* „amžinai“, es. l. vn. 2 a. *maty* „matai“, jungtukai *kē* „kai“, *kēp* „kaip“;

vyr. g. dg. in. *t'rini čijs* „trinčiais“, dalelytė *ni* „nei“.

Šiose vietose galima formą *ti* identifikuoti *tei*, *tbi* – *tai*.

Tačiau visame kitame plote, kur yra forma *ti*, tokio *ai*, *ei* virtimo néra. Didžiojoje formą *ti* turinčio ploto dalyje *ai*, *ei* nurodytaisiais atvejais arba iš viso never-

⁹ Nuo lat. *te*, atitinkančios liet. *tai*, reikia skirti lat. *te* < **tē*, vartojamą kaip prieveiksmį reikšme „čia“, plg. liet. *ten*, ryt. aukšt. *ti*.

čiami, arba *ai* > *e*, *ei* > *ɛ* kaip aukščiau minėtose tarmėse, kurios turi *te* arba *te* formas.

Nekirčiuotas arba tvirtagalnis *ai*, *ei* dažnai išlaikomas pietinėje formą *ti* turinčio ploto dalyje dviskiemenių ir daugiasiemių žodžių galiniame skiemenyje, pvz.:

prieveiksmiai: *labaī Čb*, *gerai Pbs*, *Manč*, *visaip Vp*; *skubei Pbs*;
vyr. g. dg. vard.: *pinigaī Pbs*, *kraštaī Pg*, *baravīkai Krk*; *vukečeī Manč*, *paal'-k'snei Krk*;

vyr. g. dg. jn.: *ket'virtaīs Manč*, *vaikaīs Čb*;
ivardžiuotinių formų vyr. g. vn. vard. *jisaī Čb*;
es. l. vn. 2a. *žinaī Ssk*;
liep. n. *nuveik „nueik“ Pbs*;
jungtukas ir dalelytė *tiktaī Nvrn*;
dviskiemenių bei daugiasiemių žodžių negaliniame skiemenyje, pvz.: es. l. 3 a. *nebelaiķa „nebelaiķo“ Ssk*.

Dvibalsiai *aī*, *eī* taip pat paprastai išlaikomi šiose tarmėse ir vienskiemenėse formose:

jungtukai: *kaī Vp*, *kaip Vp*, *Pbs*, *Krk*, *jeī Manč*,
prieveiksmiai: *teīp Pbs*, *Ssk*, *Manč*, *Čb*, *šeip Glv*;
būs. l. 3 a. *aīs „eis“ Glv*.

Nekirčiuotas arba tvirtagalnis *ai* > *e*, *ei* > *ɛ* randamas šiaurinėje formą *ti* turinčio ploto dalyje dviskiemenių arba daugiasiemių žodžių galūniniame skiemenyje, pvz.:

prieveiksmiai: *stō're „storai“ Ēr*, *gærē „gerai“ Srv*, *labē „labai“ Ēr*, *lābe „t. p.“ Srv*; *pē'r'ne „pernai“ Ēr*;

vyr. g. dg. vard.: *darbinīke „darbininkai“ Srv*, *špo'ke „špokai“ Srv*; *mē'džē „medžiai“ Ēr*;

vyr. g. dg. jn.: *nuōdes „nuodais“ Ēr*;
plg. dviskiemenių bei daugiasiemių žodžių negaliniame skiemenyje, pvz.: es. l. 3 a. *laīka „laiko“ Srv*, *reīki „reikia“ Ēr*.

Vienskiemenuose žodžiuose išlaikomi dvibalsiai *aī*, *eī*, pvz.: *teīp*, *kaip*, *jeī*, būs. l. 3a. *aīs „eis“*, bet *ki „kai“ Ēr*.

Pagal nurodytąsių nagrinėjamujų tarmių ypatybes formos *ti* negalima identifikuoti *tai* ar *tei*, t. y. šiose tarmėse *ti* tikriausiai nėra redukuotas iš *tai* ar *tei*. Pasiitaikanti kai kuriose vietose forma *ki „kai“* šalia *ti* gali būti ir analogija pagal pastarąja.

Panėvėžiškių tarmės pietinėje dalyje galinis trumpas *e* > *ɪ*, pvz., šauksm. forma *viłki „viłke“¹⁰*, plg. *nibi „nebe“ Trs*.

Tarmėse, kurios turi *ti*, vartojama kai kuriose vietose vienskiemenė forma *tši*, „čia“ *Ēr*, *Srv*, *Trs*, *And*, *Čb*, *Glv*.

Šiose tarmėse dviskiemenių ir daugiasiemių žodžių galinio skiemens *-ia* po minkštojo priebalsio tariamas *ɪ*, pvz.: *alī „ale“ Ssk*, bevardės giminės forma *unkšč'ā-u-sti „anksčiausia“ Srv*, es. l. 3 a. *klā'usi „klausia“ Vdšk*, *Pbs*, *Pg*, *rē'kti „rékia“ Ēr*, *lā'ku „lekia“ Vp*, *reīki „reikia“ Ssk*, *trā'uki „traukia“ Manč*.

¹⁰ З. Зинкявичюс, О развитии балтийского вокализма, — Балто-славянский сборник, Москва, 1972, p. 7.

Panašiai kaip šie galbūt ir formos *ti* balsis i yra susiaurintas iš *e*, taip pat kaip šiaurinių panevėžiškių *tę*, *te*. Kadangi šios tarmės susiesiekia, gali jų būti iš kilmės ta pati forma *te*, kaip aukštaičiai minėta latvių *te*, tik i pietus jos balsis daugiau susiaurintas, analogiškai pagal kitas čia randamas formas su *i*.

Forma *tei*

009. Šiaurinėje panevėžiškių tarmės dalyje, paprastai pakraščiuose, kur formų *te*, *tę* vartojimo plotas susiesiekia su formos *tai* vartojimo plotu, pasitaiko forma *tei*, dažnai šalia formų *te*, *tę*.

Tose vietose, kur vartojama forma *tei*, randama, tiesa, ne visur nuosekliai, ne kirčiuotas arba tvirtagalis dvibalsis *ei* < *ai* ir *ei* < *ei* dviskiemenuose bei daugiaiskiemenuose, taip pat ir vienskiemenuose žodžiuose, pvz.:

prieveiksmiai: *labei* „labai“ Ltk, *labei* „.t. p.“ Rd, Jkn, *mäzei* „mažai“ Krb, *käskieip* „kažkaip“ Der; *senei* Jkn, bet *teip* Ltk, Jkn, Rz, Nrv, Der;

vyr. g. dg. vard.: *darbei* „darbai“ Ltk, *šeimtei* „šimtai“ Rd, *liēknei* „lieknai“ Krb; *š'n'u.rē.lei* „šniūreliai“ Vrš, *vaiduoklēi* „vaiduokliai“ Jdž, *rugei* „rugiai“ Ltk;

vyr. g. dg. įn.: *lō'peis* „lopais“ Der, *gereis* „gerais“ Krb; *dal'geis* „dalgiais“ Ltk, *s'tip'rēis* „stipriais“ Krb, bet *jeis* Krb;

jungtukai: *kei* „kai“ Jkn, Krb, Vrš, Dknn, *keip* „kaip“ Rd, Jkn, Vrš, Jdž, Der, Nvrn, Dknn, *tiktei* „tiktais“ Vrš;

mot. g. vn. naud. *mā'sinei* „mašinai“ Jdž;

ivardžiuotinių formų vyr. g. vn. vard. *āšenei* „ašenai“ Vrš.

Pagal pastarąsias formas ir formą *tei* reikėtų identifikuoti *tai*. Tai forma su ne visai redukuotu dvibalsiu.

Forma *tei*

010. Forma *tei* randama žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėje i pietus nuo žemaičių iki Nemuno. Ši forma pasitaiko retai, sporadiškai šalia kitų tos pačios funkcijos formų. Paprastai ji turi dalelytės bei jungtuko funkciją. Kartais pavartojama ir bevardės giminės ivardžiui daugiau ar mažiau artima funkcija.

Nurodytose tarmėse forma *tei* identifikuoti *tai* negalima, nes dalyje šių vietų jos vartojamos lygiagrečiai.

Iš senųjų raštų forma *tei* plačiai vartojama S. B. Chilinsko Biblioje. Čia ji turi ir dalelytės bei jungtuko, ir bevardės giminės ivardžio reikšmę. Pasitaiko ši forma ir kituose senuosiuose paminkluose (K. Sirvydo, B. Vilento, S. Vaišnoro ir kt.). Pvz.:

Supratotegu tey wis? ChB 31. *aβ tey esmi, nesibijokite.* ChB 33. *tey man regisi.* SD 153. *Pirmaghi kalbeghima mielas Theophile padariau apie wiss ką pradeia tei dariti ir mokiti Jesus.* Vln¹ 190. *tei Skaitlumi, tei pakilæmis toli didczaus prafinesch.* MT 26^a.

Dabartiniuose raštuose forma *tei* nevartojama. Tarmėse ji yra nykstanti.

Forma *to*

011. Labai retai, sporadiškai šalia formos *tai* pasitaiko dar forma *to* rytų aukštaičių ir vakarų aukštaičių kai kuriose vietose.

Rytų aukštaičių forma *to* turi bevardės giminės ivardžio reikšmę; vartojama tik tam tikruose pasakymuose, pvz.:

Pinigų turėdamas bet kas mokėtų atiduot skolą, ale gi to ir yr, kad jis neturi. Trgn. *Čia ne to: ne dėl pyktynių jie dalijas.* Trgn. *To yr sunk padaryt.* Kpčn. *Kai nebe to rūpi, tai išeina iš kleso.* Kp. *Jau jam ne to rūpi.* Dglš. Plg. *vis tó viena „vis tas pats“* Ds.

Vakarų aukštaičių forma *to* vartojama dalelytės funkcija, paprastai sakinio pradžioje.

To ką aš dabar darysiu ka tei (= teip) išėjo. Jrb. *To tū dývai atsikélei šéryt.* Jrb. — *A tu nuėmei tą vielą?* — *To kai* (žinoma, taip), *a láuksi kő.* Jrb. *To kai* (tai kaip) *tu mislili?* Jrb.¹¹

Ana to beróds tekėti nori. (Juškos Žodyno rankraštis, prie antraštinio žodžio *to beróds*.)

Galbūt ta pati forma *to* yra ir C. Jurkšaičio pasakose:

O jús rasi iř noréatumét tō matýt? (Vok. *Und Ihr wollt gewiβ auch solches sehen?*) Jrk 82. Tačiau gali čia būti ir dalies kilmininkas.

Dabartiniuose raštuose forma *to* nevartojama.

Formos *tas, tą*

012. Formos *tas, tą* vartojamos visame lietuvių kalbos plote tik bevardės giminės įvardžio funkcija. Forma *tas* vartojama vardininko pozicijoje, forma *tą* — galininko pozicijoje, ir abi jos atstoja lk. *tai*, vartojamą atitinkamose pozicijose. Žemaičių tarmėje, kur formos *tai* nėra, o *tatai, tei* retai bevardės giminės įvardžio reikšme, galima sakyti, vienintelės. Aukštaičių tarmėse, ypač rytinių aukštaičių, formos *tas, tą* bevardės giminės įvardžio reikšme taip pat yra vyraujančios. Vakarų ir pietų aukštaičių tarmėse forma *tai* bevardės giminės įvardžio funkcija greičiau pavartojama, negu rytų aukštaičių, bet ir čia *tai* nurodyta funkcija nėra dažna. Visame lietuvių kalbos plote vyraujančios formos bevardės giminės įvardžio funkcija yra *tas, tą*.

Formos *tas, tą* jau randamos ir senuosiuose paminkluose.

Dabartiniuose raštuose, priešingai negu tarmėse, formos *tas, tą*, palyginti su forma *tai*, yra antrinės. *Tai* dabartiniuose raštuose yra pirminė forma¹².

2. FORMŲ FUNKCIJOS

013. Minėtosios formos tarmėse skiriasi pagal vartojimo plotą, vartojimo dažnumą ir funkcijas.

Bevardės giminės įvardžio funkciją visame lietuvių kalbos plote paprastai atlieka formos *tas, tą*. Šalia šių vartojamos kitos formos, kurios turi dalelytės bei jungtuko funkciją. Kai kurios iš jų pavartojamos ir bevardės giminės įvardžio funkcija. Taigi vienoje vietoje dažnai yra vartojamos kelios formos dalelytės bei jungtuko funkcija ir kelios formos bevardės giminės įvardžio funkcija. Viena iš jų yra vyraujanti, kitos retesnės. Apytikrį minėtųjų formų pasiskirstymą tarmėse pagal funkcijas gali pavaizduoti ši schema:

¹¹ Iš Jurbarko užrašyta E. Grinaveckienės.

¹² Žr. A. Valeckienė, min. str., p. 61, 65; plg. lenteles 3, 4, p. 62, 63.

Tarmės	Dalelytės bei jungtuko funkcija		Bevardės giminės įvardžio funkcija	
	Vyraujančios formos	Retesnės formos	Vyraujančios formos	Retesnės formos
Žemaičiai (išskyurus raseiniškius)	ta	tatai tei	tas, tą	tatai tei
Vakarų ir pietų aukštaičiai bei žemaičiai raseiniškiai	tai	tei to	tas, tą	tai
Rytų aukštaičiai (išskyurus panevėžiškius)	tai	—	tas, tą	tai to
Rytų aukštaičiai panevėžiškiai	te tę ti	—	tas, tą	—

Kadangi daugelis minėtųjų formų vartoja dalelytės bei jungtuko ir bevardės giminės įvardžio funkcijomis, toliau apibūdinamos formų funkcijos iškeliant jų vartojimo tipus, ypač kreipiant dėmesį į pereinamuosius atvejus, kurie galėtų paliudyti apie formų funkcijų raidą. Formų vartojimo dažnumas taip pat palyginamas pagal jų vartojimo tipus.

Bevardės giminės įvardžio funkcija

014. Bevardės giminės įvardžio funkciją turi visame lietuvių kalbos plote formos *tas*, *tą*. Forma *tai* šia funkcija vartoja mažesniame plote (nevartoja žemaičių, išskyrus raseiniškius) ir kur kas rečiau, negu formos *tas*, *tą*. Visai retos bevardės giminės įvardžio funkcija formos *tatai*, *tei* (žemaičių ir jų paribiais), *to* (rytų aukštaičių). Žemaičių *ta* ir panevėžiškių *te*, *tę*, *ti* aiškia bevardės giminės įvardžio funkcija nerasta. (Žr. 1 pav.)

Minėtosios formos bevardės giminės įvardžio funkcija vartojojamos daiktavar- džio vardininko ir galininko pozicijoje. Forma *tas* eina vardininko, forma *tą* – ga- lininko pozicijoje; kitos formos vartojojamos tos pācios abiejose pozicijose.

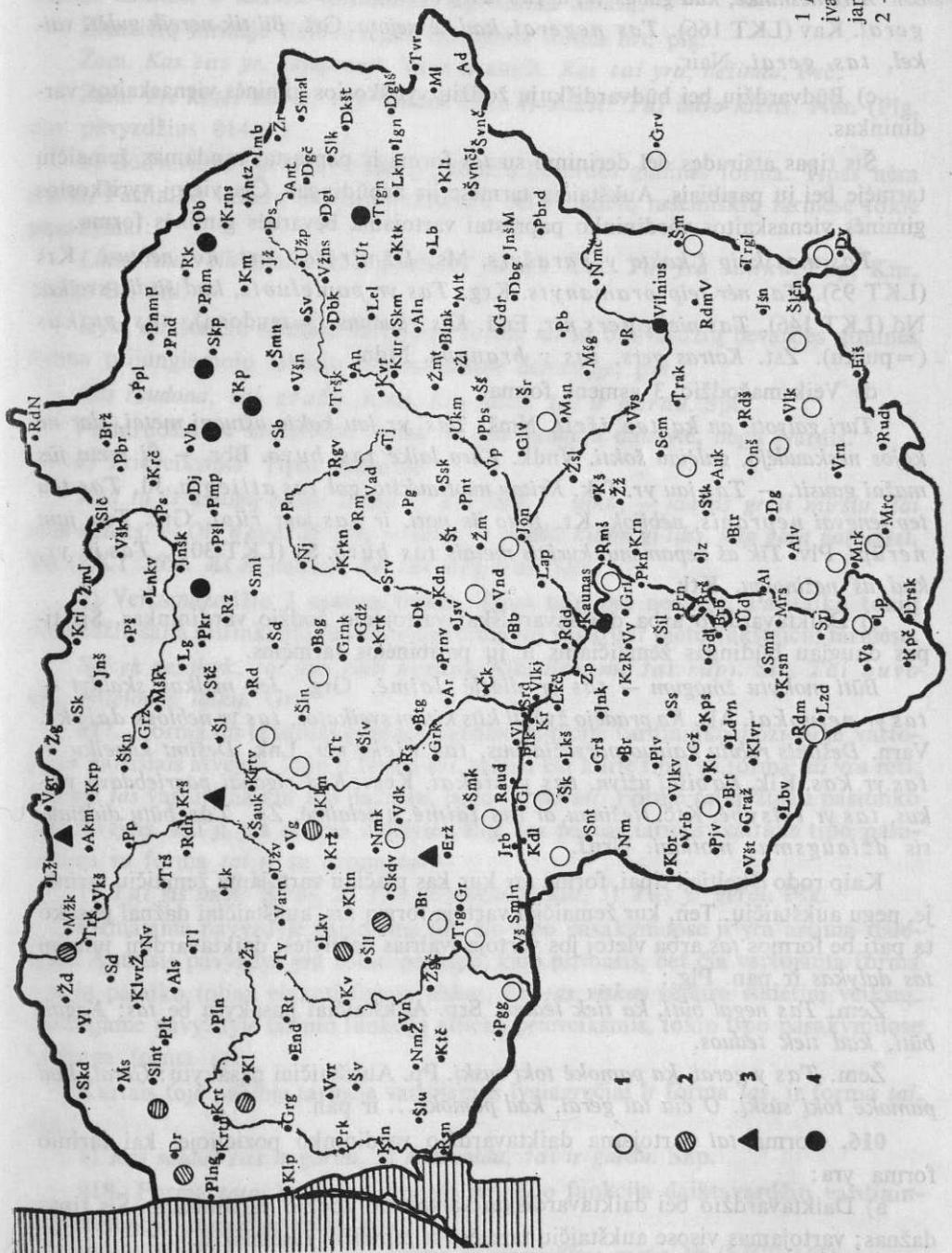
Visos šios formos vartojojamos kaip anaforinės. Jos nurodo anksčiau minėtą ar tuoju po tos formos pasakyta reiškinį bei daiktą apibendrintai, nekonkrečiai. Jų antecedentai paprastai yra ištisos frazės.

Vardininko pozicija

015. Forma *tas* vartoja daitavardžio vardininko pozicijoje, kai tarinio forma yra:

a) Būdvardžių bei būdvardiškųjų žodžių bevardės giminės forma. Šis tipas būdingas visoms tarmėms.

Nėr *tas* *taip lengvu*, *nesakyk*. Pj. *Tas yr svarbu* – *žmogu* (=*žmogui*) *prasilaikyti*. Grd. *Kas raudona*, *tas gražu*. Ckn. *Tas mano liept* (=*liepta*). Slč.

5. Užs. Nr. 1026

1 pav. Bevardės giminės ivardžio funkcija vartojamos formos: 1 – *tai*, 2 – *tatai*, 3 – *tei*, 4 – *to*

b) Prieveiksmis. Šis tipas labiau būdingas žemaičių tarmei, kur bevardės giminės būvardžiai dažnai pakeičiami prieveiksmiais. Aukštaičių tarmėse (kaip ir literatūrinėje kalboje) šiuo atveju vartojama dažniau tik *gerai*, *prastai* ir dar kai kurių prieveiksmių.

Oi mergelės, tiek metų mokyties, tas y dideliai sunkiai. Kl. Ka reik mokyties apsivedus, tas y vargingai. Dr. Tas yr smagiai – kulti su spragilais. Eig. Tas yr baisiai, kad neleid siusti. Pp. Dešimts rublių – tas y brangiai. Šrk.

A remesinks, kad gabus yr, a tas nér gerai? – No jo, jo, – sako, – tas yr gerai. Kav (LKT 166). Tas negerai, kad nē nejota. Grš. Bil tik nereik gulėt, vaikel, tas gerai. Nair.

c) Būvardžių bei būvardiškų žodžių vyriškosios giminės vienaskaitos vardininkas.

Šis tipas atsiradęs dėl derinimo su *tas* forma ir paprastai randamas žemaičių tarmėje bei jų paribiais. Aukštaičių tarmėse jis nebūdingas. Čia vietoj vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko paprastai vartojama bevardės giminės forma.

Tas man kaip i kaktą y parašyts. Ms. Užmirštas tas, ko nebturi. Krš (LKT 95). Tas nér teip pramanyts. Krg. Tas yr pameluots, kad širdis sveika. Nd (LKT 146). Tas nieks gers nér. End. Kas raudons (=raudona), tas puikus (=puiku). Zst. Katras gers, tas y brangus. Mdn.

d) Veiksmažodžio 3 asmens forma.

Turi galvoti, an ką tas išeit. Nmš. Tas yr jau kokie aštuoni metai, dar nē kojos neskaudėjo, galėjau šokti. Vndk. Karo laike tas buvo. Bbr. – Ši metą jūs mažai gausit. – Tas jau yr. Trk. Kritau nuot aukšto, gal tas atliepia. Id. Tas tau tep lengvai nepraeis, nebijok. Kt. Ir tojis nori, ir tas jam rūpi. Grž. Tas jam nerūpi. Plv. Tik aš nepamenu, kuriai metais tas buvo. Sv (LKT 301). Tas ir yr, kad aš nežinojau. Ktk.

e) Daiktavardžio arba daiktavardiškai vartojamo žodžio vardininkas. Šis tipas daugiau būdingas žemaičiams ir jų paribinėms tarmėms.

Būti mokytu žmogum – tas yr didelė laimė. Grg. Jei malkas skaldyt – tas yr nejuokai. Als. Ka pradėjo žyčtyti kits kitam sveikatos, tas yr neblags dalyks. Varn. Dešimts rublių kainuo parvažiavims, tas nieks nér. Lnk. Dešimt kapeikų – tas yr kas. Klk. Kabiškų užlyn, tas y niekai. Kerv. Kad cigonai pagriebdavo vokus, tas yr teisybė. Ktč. Nežinau, ar tas laimė, a nelaimė. Žg. Tas būtų didžiausis džiaugsmas motinai. NrnJ.

Kaip rodo iškeltieji tipai, forma *tas* kur kas plačiau vartojama žemaičių tarmėje, negu aukštaičių. Ten, kur žemaičiai vartoja formą *tas*, aukštaičiai dažnai pasakotą patį be formos *tas* arba vietoj jos vartoja įvairias dalelytes, daiktavardinių junginių *tas dalykas* ir pan. Plg.:

Žem. *Tas negal būti, ka tiek teduos.* Srp. Aukštaičiai pasakyti be *tas*: *Negali būti, kad tiek teduos.*

Žem. *Tas y gerai, ka pamokė tokį suskį.* Pp. Aukštaičiai pasakyti: *Gerai, kad pamokė tokį suskį. O čia tai gerai, kad pamokė...* ir pan.

016. Forma *tai* vartojama daiktavardžio vardininko pozicijoje, kai tarinio forma yra:

a) Daiktavardžio bei daiktavardiškai vartojamo žodžio vardininkas. Šis tipas dažnas; vartojamas visose aukštaičių tarmėse ir žemaičių raseiniškių.

Tai ir yra laimė. Vs. Tai mā duktė. Šlčn. Tai tikra durnė. Vdk. O ma atrodo, ka tai mana višta. Knk. Tai mano uošvienė. Jknč. Tai ji klausia: „Kas čia?“ Ragana atsako: „Tai mano ližės, tai mano kačergos. Všt. Žūrau – andangaus yra kokios stangos raudonos. Kas gi tai? Gal bus lietaus? Škl (LKT 389). Anys suprater, kad tai labai geras dalykas (ta vėtis). Msn (LKT 286). Tai manos dukteres. TrškV.

Forma *tai* šio tipo pasakymuose yra labai artima dalelytei. Šia forma tik nurodomas daiktas, o tarinio vardininkas apibūdina daiktą.

Žemaičių tarmėje šiais atvejais vartojama forma *tas*, plg.:

Žem. *Kas tas yr, nesupranti. Varn ir aukšt. Kas tai yra, nežinau. Pvč.*

Žem. *Pri kūtės kur y, tas laidars. Plkn ir aukšt. Tai buvo klėtis. Nm. (Plg. dar pavyzdžius 014 e.)*

b) Būdvardžių bei būdvardiškų žodžių bevardės giminės forma. Tipas nėra *darus*. Pasitaiko vakarų ir pietų aukštaičių bei žemaičių raseiniškių tarmėse tokie pasakymai:

Linus raut reikia, ale tai ma nelabai sunku. Čbt. Tai yra sunku. Pkp, Knr, Nmk, Bt, Jni.

Rytų aukštaičių tarmėse vartojama forma *tai* su būdvardžių bevardės giminės forma prijungiamojo sakinio pagrindiniame démenyje, pvz.:

Kas raudona, tai gražu. Krns. Kas saldu, tai ir gardu. Špt.

Pastaruosiuose sakinuose forma *tai* jau daugiau dalelytė, negu įvardis.

c) Prieveiksmis. Tipas nedarus.

Kad tu iš smilgų taipai tvorą! – Tai kad, – sako, – jau aš greit mirsiu, tai man užteks. – Oi, nėgerai tai, – sako, – seneli: kitam gi liks, kap gerą pataisysi. Tlt (LKT 365). Aš ir jaučiau, ka tai negerai. Skr.

d) Veiksmažodžio 3 asmens forma. Tipas taip pat nedarus. Pasitaiko tokiu pavyzdžiu šalia atitinkamų su dažnesne forma *tas* vakarų ir pietų aukštaičių tarmėse.

Sakyk nesakyk, tai jam visai nerūpi. Alk. Bene ma tai rūpi. Slv. Tai buvo ažu Smetonas laikę. Grv.

017. Forma *tai* bevardės giminės įvardžio funkcija vardininko pozicijoje vartojama panašiai atvejais, kaip ir forma *tas*, tačiau kai kurie tipai su forma *tai* yra reti. Forma *tas* vartojama kur kas dažniau, negu forma *tai*. Forma *tai* dažniau pasitaiko tais atvejais, kai ji yra artima dalelytei. Plg. tos pačios tarmės įvairaus tipo pasakymus su forma *tai* ir su forma *tas*:

1) *Tai vis mano darbs, 2) Tas yr viskas niekai, 3) Tas yr gerai. Pšk.*

Pirmajame pavyzdyje vartojama *tai*; šio tipo pasakymuose ji yra artima dalelytei. Antrasis pavyzdys yra tokio pat tipo, kaip pirmasis, bet čia vartojama forma *tas*, ją palaiko toliau einanti forma *viskas*, čia *tas viskas* sudaro sudėtinį veiksnį. Trečiąjame pavyzdyje tarinio funkciją atlieka prieveiksmis, tokio tipo pasakymuose būdinga forma *tas*.

Kartais toje pačioje tarmėje vartojamos lygiagrečiai ir forma *tas*, ir forma *tai*, plg.:

1) *Kas saldu, tas ir gardu, 2) Kas saldu, tai ir gardu. Skp.*

018. Forma *tatai* bevardės giminės įvardžio funkcija daiktavardžio vardininko pozicijoje pasitaiko retai, pvz.:

Seniai tatai buvo – buvau dešims ar vienuolikos metų. Vt (LKT 115).

Kiek dažniau ši forma pasitaiko su apibūdinamuoju tarinio vardininku, kai jis yra artima dalelytei, pvz.:

Tatai skirts (ypatingas) *veršis*. Žbn. *Tatai yr senų dienų pasaka*. Gršl.

019. Forma *tei* bevardės giminės įvardžio funkcija vardininko pozicijoje pasitaiko taip pat labai retai. Pvz.:

Žmogui tei prilikta, gyvenk, žiūrėk, kol akis užmerksi. Erž. *Tei didelė laimė*. Dž.

020. Forma *to* rasta bevardės giminės įvardžio funkcija vardininko pozicijoje tik sporadiškai rytu aukštaičių tarmėse šalia kitų formų, pavyzdžius žr. 011.

Galininko pozicija

021. Forma *tą* vartojama bevardės giminės įvardžio funkcija galininko pozicijoje, kur forma *tas* vartojama vardininko pozicijoje:

a) Kai tarinį ar jo dalį sudaro galininko reikalaujantis veiksmažodis:

Anos pasako tą mano mamai (kaip bėgusios išsigandusios). Klk (LKT 45). *Leist vaiką į mokslą kainuoja. Aš gerai tą žinau*. Škt (LKT 159).

Su galininko veiksmažodžiu forma *tą* dažnai vartojama prijungiamojo saknio pagrindiniame dėmenyje, koreliuodama su forma *ką* šalutiniame dėmenyje, pvz.:

A padarei tą, ką aš tau sakiau. Škn (LKK XI 198). *Atvažiuos, ką nori, tą tedaro*. Dkšt. *Ką jau man įkaukėt galvon, tą atsimenu*. Gdė.

b) Su galininko prielinksniais:

Aš gavau ne už tą, ne už knygų nešimą. Kdn.

022. Tam tikruose pasakymuose bevardės giminės įvardžio funkcija galininko pozicijoje tose pačiose tarmėse pavartojama ir forma *tas*, pvz.:

Tas sunku padaryt. Grl, Mrs, Lb. *Tas viskas vaikam nesnorėt pasakot*. Mrp.

023. Forma *tai* vartojama galininko pozicijoje tose pačiose tarmėse, kaip ir vardininko pozicijoje:

a) Su galininko reikalaujančiais veiksmažodžiais:

Menu, tai ma tėvas dudeno (pasakojo). GdlŠ (LKT 369). *Ne tep jau lengvai tai padaryt*. Brt. *Kad būtum tai nesakęs*. Jon. *Toj mergina nuėjo ir visa tai papasakojo raganai*. Mrk.

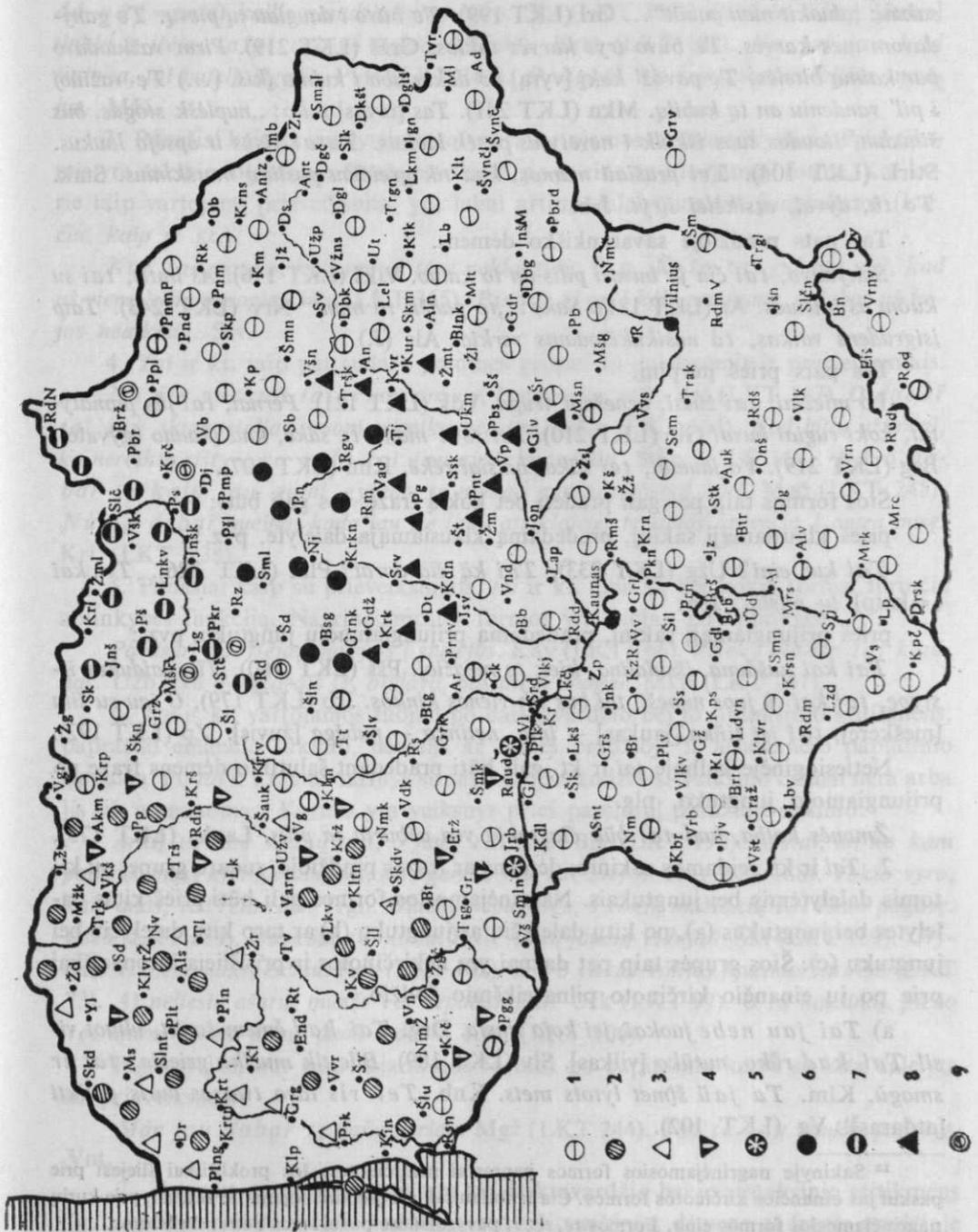
b) Su galininko prielinksniais.

Duot rykštę už tai, kad nepasiklausus ima. Vngr. *Ir vėl juos priėmė, tiktais uždraudė važinėti jo ratukais*. Nakčia boba ir vėl neiškenčia, vis prašo, kad ją pavėžintų. *Ir pradeda vežiot bobą*. Pakilo didžiulis bildesys. Dievas liepė už tai lipt iš dangaus žemėn. Svl (LKT 376).

024. Forma *tai* vartojama galininko pozicijoje lygiagrečiai su forma *tą*. Kai kuriose vietose vienodai pasakoma: *Tai sunku padaryt* ir *Tą sunku padaryt*. Arml.

Dalelytės bei jungtuko funkcija

025. Dalelytės bei jungtuko funkcija plačiausiai vartojama forma *tai*. Ji randama visoje lietuvių kalbos teritorijoje, išskyrus žemaičius (be raseiniškių), kur vartojama *ta*, ir rytu aukštaičius panevėžiškius, kur vartojamos *te*, *tę*, *ti*. Būdinga dar ir *tai*, kad aukštaičių dalelytė bei jungtukas *tai* kur kas dažnesnė, negu žemaičių *ta*. Vietoj pastarosios dažnai vartojamos kitos dalelytės. Šalia šių atskirose vietose dar pasitai-

2 pav. Daileties bei jung-tuko funkcija vartojamos formos: $1 - tai$, $2 - ta$, $3 - tatai$, $4 - tei$, $5 - to$, $6 - t\bar{e}$, $7 - t\bar{e}_i$, $8 - ti$.

9 - *t_{ei}*

ko *tatai*, *tei* (žemaičių ir jų paribiniai), labai retai *to* (užfiksuota vakarų aukštaičių tarmėje). (Žr. 2 pav.) Šios formos iš esmės savo vartojimo tipais nesiskiria, todėl apžvelgiamos kartu.

1. *Tai* ir kt. labai dažnai vartojamos pradžioje sakinio, ypač ką nors pasakojant.

Tai jōs¹³ klausé mane, tos slaugės: „ar jis mīrs?“ – Nugi, – sakau, – matyt, kad jau mīrs! – Tai palik jijį antryt! – Tai sakaū: „ryto dienos jau nesulauksi!“ Sakau: „duokit man jī neštis“ Tai sāko: „ne, silpną neduosiu neštis, palik!“ Tai aš sakau: „duokit man pabū“... Grl (LKT 199). Te buvo i daugiau tu pievų. Te ganýdavom mes karves. Te buvo trys karvės tokios. Gržš (LKT 219). Pirm važiuodavo par kaimą bitelės. Te pavóz' koki [vyra] po doklu aba į kubilą įkiš. (...) Te važiuoj į pil' vandeniu an tą kubilą. Mkn (LKT 241). Tas [tēvas] sako: „nuplėšk stogus, bus šiaudun, šiaudus tuos iškulk i nevetytus pasék laukus. Tatai visiūs ir apséjo laukus. StirL (LKT 104). Tei prašiaū mamos, kad tik greičiau pasiūt marškinius. Stak. To tu, dyvai, atskélei šjryt. Jrb.

Tas pats pradžioje savarankiško dēmens.

Sakydavó, tai čia čyr buvusi pilis an to kalno. Vlkš (LKT 176). Aš imtis, tai su kuōm aš imsiuos. Ar (LKT 181). Sako: „te padék tu man!“ Nrv (LKT 243). Taip īsigrudens vaikas, tā nusikukčiodams verkia. Als (J.)

Tas pats prieš įterpinį.

Vo miežiai, tai žinaī, benešant trupa. Vdk (LKT 121). Pernai, tai jūs pamaty-tut, koki rugiai buvo! Glč (LKT 210). Bet tēvu mano te sākė, kad įkando (gyvatė). Bsg (LKT 219). Vo jaunoji, tei sāko, baisiai rékė. Klm (LKT 107).

Šios formos taip pat gali pradėti bet kokią frazę. Jos gali būti:

prieš klausiamajį sakinį, pradedamą klausiamaja dalelyte, pvz.:

Tai kuř eini? Užg (LKT 233). Tai ką čia darai? Plm (LKT 226). To kai (=kaip) tu mīsliji. Jrb;

prieš prijungiamajį sakinį, pradedamą prijungiamuoju jungtuku, pvz.:

Tai kai nušáuna, išsidalina, kiek te medžioj. Pšš (LKT 160). Tie gaidukai iš-stype, tai kai tū juos nupeši, tai bus tik vienos kinkos. Jrb (LKT 179). O jau su šita [meškere], tai jéi tiňka [jaukas] – ima, netinka – nubéga [žuvis]. Zp (LKT 192).

Netiesioginėje kalboje *tai* ir kt. gali būti pradedant šalutinio dēmens frazę po prijungiamojo jungtuko, plg.:

Žmonės kalba, kad tai bük čia tokia yra užburta ta pilis. Lauks (LKT 173).

2. *Tai* ir kt., eidamos sakinio, dēmens ar frazės pradžioje, sudaro grupes su kitomis dalelytėmis bei jungtukais. Nagrinėjamosios formos gali būti prieš kitas dalelytes bei jungtukus (a), po kitų dalelyčių ar jungtukų (b) ar tarp kitų dalelyčių bei jungtukų (c). Šios grupės taip pat dažnai yra nekirčiuotos ir prisišlieja intonaciškai prie po jų einančio kirčiuoto pilnareikšnio žodžio.

a) *Tai jau nebe juokaī, jei koja tinsta. Drg. Tai kad ēmēm šaukt, uliuot vi-si! Tai kad rūko, nurūko [vilkas]. Slv (LKT 189). Bile tik muzika griežia, tai ir smagù. Klm. Ta jaū šjmet lytots mets. Knb. Tei vis tāvo tvarsas duris palikti [atdaras]! Vg (LKT 102).*

¹³ Sakinyje nagrinėjamosios formos paprastai nekirčiuotos. Jos proklitiškai šliejasi prie paskui jas einančios kirčiuotos formos. Čia ir toliau sakiniuose kirčiuojami tie žodžiai, prie kurių nagrinėjamosios formos eina. Formos *te*, *tę*, *ti* pavyzdžiuose paliekamos netranskribuotos.

b) *Nu tai gerač, tai aik dař (=dabar) tu in aiguli.* Užg (LKT 233). *Kai nueidavo spanguoli..., na tai tē (=ten) gyvačių tai yra.* Pšš (LKT 159). *O tai jo láimē, kad neradau, būčia davęs in ausj.* Brš. *Svaidyt seną žmogų su akmenimis – a tatai tas yr gerai?* Skl. *Vo tei sakaū, kaip tatai cibules jėsti sveik.* Vg. *Vedu esav senu, i tà kùšav.* BdŠ (LKT 113). *Kàs ta durnūmas žmonių!* Vrd (LKŽ V 362). *Nù ti kárvéms toms uždeda tokius vainikus iš beržų šakų.* Nù ti pareīna su vainikais tais. Rgè (LKT 183). *Nù tē aš ten trejus metus išbuval.* Žml (LKT 239).

c) *Nù tai dá biškį pabuvau ir paskui aš išbégau iš tē.* Lkč (LKT 191). *Ale tai dá nò (=nors) kailis nesudraskytas buvo.* Slv (LKT 189). *Düré ir išdūrē [žuvis] tinklą ir išėjo, taigi tai vè kokia [didelė].* Kriū (LKT 188). *Nu tai jau kad sutinka, tai butelį išgeria.* Pvk (LKT 181). *O ka tē ka tep anksčiau būčia nuvējus.* Mžš.

3. Panašiai kaip su dalelytémis, *tai* ir kt. vartojamos su prieveiksmiais. Prieveiksmis yra sakinio, démens ar frazés pradžioje, po jo eina nagrinėjamoji forma. Kai kurie taip vartojami prieveiksmiai yra labai artimi dalelytémams bei jungtukams (*kur, čia, kaip* ir kt.).

Kur tai matyta, kad vaikai tėvų neklausytų. Skp. *Kaip ta ī gál būt visi, kad as vieną kiškį pavogiau?* Pv (LKT 365). *Pirma ti gulė kélē pas mane, o dabar né kojos neatkelia.* Srv.

4. *Tai* ir kt. taip pat sudaro pradines grupes su dalelytémis ir prieveiksmiais.

Nu čia paskuñ tai aš neatsimenu, kur juosius vežé. Ktč (LKT 167). *O dabař tai jau kuom toliaū, tuom teknika geresnė.* Stkn (LKT 164). *Kad būtų užtaisai, ka nereiktų rišt – va tadā tai jau gyvėnimas būtų.* Stkn (LKT 164). *Nù o dabař tē kaip jau gerai gyvent, tē niekad geriau nebegal būti.* Mgč (LKT 245). *Nù tē dabař nueina, kada jau tie linai atsklojėj, tē tados apverčia į antrą pusę.* Kri (LKT 238).

5. Panašiai kaip su prieveiksmiais, *tai* ir kt. eina su bet kokia forma, turinčia aplinkybės funkciją. Nagrinėjamosios formos yra tuoju po aplinkybės.

Pavāsarij tai išėjáu mokyti į siuvėjus. Kav (LKT 166). *Prieky klaimo tai kluōnas.* Užb. *Nù o vakarais tē, būdavo, pasitaiso ubagai.* Mkn (LKT 241).

6. *Tai* ir kt. vartojamos tuoju po daiktavardžio bei jo sintaksinio atitikmens, paprastai einančio sakinio, démens ar frazés pradžioje ir atliekančio papildinio funkciją. Po *tai* ir kt. eina tarinys su savo grupės žodžiais. Veiksnių dažnai nėra arba jis tik numanomas. Kartais yra veiksnys prieš papildinį pradžioje sakinio.

Ārkl̄i tai ant vādžių turi, o jauti tai teip. Blk (LKT 190). *Matai, an ko kam patraukimas: kits an šautuvų, kits gert, o má tai žvejót.* Kt (LKT 188). *Tokio vyro, kaip anas, tai rēta rast.* Trgn. *Didelių nepagavęs, o tókių mažiūkių tai ēsam pagavę.* Kriū (LKT 188). *Išdykaut ta móka.* Kvl. *Aš tūj jaučiu ti bijaū.* Škt (LKT 159). *Grybaut ti dieną naktį eičiau.* Krk (LKT 162). *Iš tō tatai tókios i pasidarém.* Gd (LKT 73). *Aš neliesiu ašarų, munęs tei nepabaidýsit!* Urk (LKT 97). *O tū kaušinių, pieno tei anims kožna diena duok i duok.* Klm (LKT 106).

Plg. atvejus, kur nagrinėjamosios formos po papildinio kartu su kita dalelyte ar prieveiksmiu:

Mán jau dabař tē daūg geriau. Mgč (LKT 244). *Tàs ta jau sunkù padaryt.* Vnt.

7. *Tai* ir kt. taip pat vartojamos po daiktavardžio bei jo sintaksinio atitikmens (gali būti su priklausomais žodžiais), einančio sakinio, démens ar frazés pradžioje

ir atliekančio veiksnio funkciją. Po nagrinėjamųjų formų eina tarinys, kurį gali sudaryti įvairios formos (apibūdinamosios reikšmės daiktavardis, būvardis, būvardžio bevardės giminės forma, prieveiksmis, veiksmažodis).

Žmogūs be nusistātymo tai lapšē. Plv (LKT 200). *Nù vestūvēs tai taip sāu.* Pvk (LKT 181). *Āš tai nebijaū.* Raud (LKT 184). *Šītaip sēdēt tai gēra, bet darbas laukia.* Sdl. Mókslas ta gera. Stl. Tētūs tē mīrē seniai labai. Jkn (LKT 245). *Anā tatai slópuļi bišķi tur.* Ip (LKT 63). *Gražiáusis sušukāvims tei kāsos.* Klm (LKT 107).

Šiais atvejais *tai* ir kt. taip pat gali eiti su kitomis dalelytēmis.

Māno brólis tai dā árdavo su jaučiais. Blk. (LKT 190). *Kupetaītē tai jau mažā, kūgis – didelis.* Bjr (LKT 193). *Mat yra trys jautukai, viens ti jau būlius ka o-o.* Škt (LKT 159). *Pjáuti – vā tai jau mán sunku.* Krtv.

026. Visais aukšciau išskaičiuotas atvejais *tai* ir kt. turi struktūrinę, ne semantinę funkciją. Net ir aiškios pabrēžiamosios reikšmės šios formos neturi. Jos pradedama sakini, dēmenj, frazē. Su kitomis dalelytēmis bei prieveiksmiais sudaro pradines grupes. Šios formos sustiprina frazių, sakinių, sakino dēmenų dalijimą kontekste. Ypač tai būdinga šnekamajai kalbai, kur kalbama ištisomis frazēmis, kurios sunkiai dalijamos į sakinius.

Viduryje sakino nagrinėjamosios formos sustiprina sakino narių dalijimą sakinyje. Pavyzdžiui, 6 ir 7 atvejuose, kur pirmoje vietoje eina daiktavardis ar jo sintaksinis atitikmuo, o tik po pastarojo nagrinėjamoji forma, – ši forma atidalija pirma jos einančią daiktavardį nuo kitų sakino narių. Daiktavardis atskirai ir akcentuojamas sakinyje, o nagrinėjamoji forma intonaciškai šliejasi prie po jos einančio savarankiško žodžio. Tuo būdu tas daiktavardis sakinyje daugiau ar mažiau iškeliamas. Kartais, dar daugiau iškeliant daiktavardį bei jo atitikmenį ir pabrēžiant jų reiškiamo daikto svarbą sakino minčiai, po nagrinėjamosios formos dar papildomai vartojama kita īvardžio forma (*tas, jis, visi*), kuri atitinka daiktavardį bei jį atstojantį žodį sintaksiškai (su jais derinama) ir juos lyg paantrina. Pvz.:

Medinę tą žagrę tai turēdavo mokēt artojas ir pasidaryt, o šitās geležinės tai tās kalviai padarydavo. Blk (LKT 190). *O lakštingalai tai tuos krūmuos vakare tai jie duod (čiulba) didiai puikiai.* Tkn. *Jaunesnī tai visi an lauko.* Gg. *O jau jo tiej guzikai tai visi iš vieno net varva, kap jiej blizga!* Krn (LKT 228).

Nagrinėjamosios formos šia gryna struktūrine funkcija sinchroniniu požiūriu artimesnės dalelytēms. Tačiau jos gali būti traktuojamos ir kaip jungtukai – šios formos, ypač eidamos sakino bei dēmens pradžioje, iš tikrujų jungia teksto atkarpas. Mums čia svarbu tik tiek, kad, be struktūrinio vaidmens, šios formos nurodytaisais atvejais kitų funkcijų neturi.

027. Be aukšciau minėtos gryna struktūrinės funkcijos, *tai* ir kai kurios kitos formos (*ta, te, tē, ti*) turi dar kitokių sintaksinių bei semantinių funkcijų, kurios yra apibrėžtos tam tikro konteksto.

1. *Tai* ir kt. vartojamos prijungiamajame sakinyje pradžioje pagrindinio dēmens ir koreliuojama su prijungiamaisiais jungtukais bei jungiamaisiais žodžiais šalutiniame dēmenyje (*tai... kad, tai... kiek, tai... kas* ir kt.) Tokios formų poros vadintinos poriniais jungtukais¹⁴. Tarp dēmenų yra priežasties, sąlygos, pasekmės ir kt. santykiai.

¹⁴ Lietuvių kalbos gramatika, II, Vilnius, 1971, p. 657.

Perniai kad užeisi, tai uogų raudona, raudona. Brčn. Kai tiktais sunkesnis darbas, tai ir pasiverčia didžiausiu karšinčium. Tt (LKT 108). Kiek aš gaudavau barti, tai aš jau negaliu nė apsakyti. Lkč (LKT 191). Kas ant pilvo, tai visi mato, kas pilve, tai – niekas. Kbr (LKT 203). Kas raudons, ta gražūs. Lm. Jei eisi velykų naktį vogti, ta galėti išsigelbėti nuo mirties. Skrp (LKT 71). Ka visų tokie vaikai būtų, ti nieks neverktų. Škt (LKT 159). Kaip jau man buvo dylyka metų, tė tadā aš išėjau už piemenę. Žml (LKT 239).

2. *Tai* ir kt. vartojamos sujungiamajame sakinyje ir eina sujungiamaisiais jungtukais. Tarp dėmenų yra tokie pat santykiai, kaip pirmuoju atveju (tik čia nėra prijungiamujų jungtukų).

Pirma kas kuo mirė, tai sakydavo kirminas. Kbl (LKT 107). Tik duok valią paršui, tai tuô akis kabina. Lau (LKT 163). Nu ką – vienas negyvensi, tai apsi-vedžiau. Prn (LKT 231). Duok pinigo, ta parnèšiu. Žgč (LKT 122). Pats šeria, pats melžia, ta tās – bandžius. Lc (LKT 43). Gryčioj košė, o klėty pienas, ti lekia dažyt. Psd (LKT 222). Karšta, tė kuř jos eis?! Gst (LKT 243). Žaidžiam, te nei į gálvą nebér tie gyvuliai. Gržš (LKT 219). Už velnį geresnis [vyras], tei sugyventi galim. Rdn (LKT 74).

3. *Tai* ir kt. pakartojamos pradžioje kiekvieno sujungamojo sakinio dėmens, ką nors išskaičiuojant. Šiaisiai atvejais *tai... tai* yra kartojamasis jungtukas.

O tie darbai tai koki: tai vakarė šunį pašerei, tai stotkus (=indus) suplovei parginės – tai čia tóki lengvi darbai. Vlnč (LKT 187). Tai gývulį išsiaugina, tai šiā, tai tą, teip ir pragyvena. Všn. Ta kriaūčkai, ta vēl kam – tep i nelieka. Trk.

Visi šie *tai* ir kt. vartosenos atvejai turi ryšį su aukščiau minėtais tų pačių formų vartosenos atvejais grynai struktūrine (nesemantine) funkcija. Jiems bendra tai, kad ir vienais, ir kitais atvejais *tai* ir kt. pradeda dėmenį. Pastarieji atvejai skirti nuo aukščiau iškeltų tik savo semantine-sintaksine funkcija. Pastaraisiais atvejais *tai* ir kt. ne tik jungia dėmenis, bet ir reiškia jų tarpusavio santykius. Tuo tarpu aukščiau minėtais atvejais *tai* ir kt. neturi net ir tokios apibendrintos reikšmės (sakinio dėmenų santykijų žymėjimo), jos tik dalija sakinio dėmenis. Dėmenų tarpusavio santykijų žymėjimas yra sąlygojamas atitinkamo konteksto. Tą sintaksinę-semantinę funkciją minėtosios formos įgyja pastaraisiais atvejais tik dėl konteksto. Tai rodo, kad nagrinėjamujų formų vartosena pastaraisiais atvejais yra tų formų vėlesnės raidos rezultatas. Patį seniausią šių formų vartosenos etapą atspindi tie atvejai, kur minėtosios formos turi gryną struktūrinę funkciją.

028. *Tai* ir kt. turi ir sustiprinamąją funkciją – pabréžia reikšmę tų žodžių, prieš kuriuos jos eina. Šiaisiai atvejais minimosios formos dažnai yra kirčiuotos. Jos taip pat pradeda sakinį, dėmenį, frazę (neretai su kitomis dalelytėmis). *Tai* ir kt. sustiprina reikšmę:

a) daiktavardžio:

Tai sveikatà (prasta sveikata): kai pas vištas (=vištų). Grk (LKT 168). Tai láimė, kad aš niekur neišėjau. Dm. Tai bêda žmogu – paskutinė karvelė krito. Gdm. Ti tamsumas nakties! Škt (LKT 159). Te da láimė, ka neužmušė. Dkn.

b) bûdvardžio bei bûdvardiškojo žodžio įvairių formų:

Tai išsprógusios akys (labai išsprögusios). Jrb (LKT 180). Tai sunku senatu-véj. Jtk. Tai gražiáusia, kad tu toks vyras ir žqšino bijai! Alk;

c) prieveiksmio:

Tai gerai, ka dienos akims (šviesoje) iškūlėm. Erž (LKT 126). Tatai gerai, kad tuomi viskas i baigės. Užv;

d) veiksmažodžio:

Tai nusiekė kap šuniui botagą. Plm. Tai papuolė laimė mergicai – tokį vyrą gavo. Vlkj.

Šie *tai* ir kt. vartosenos atvejai taip pat yra apspręsti konteksto ir tam tikro minimujų jų formų bei kitų sakinio narių intonavimo. Jie taip pat yra naujesni už na- grinėjamujų formų vartosenos atvejus gryna struktūrine funkcija.

029. Atskirais atvejais *tai* ir kai kurios kitos formos, vartoamos sakinio, dėmens ar frazės pradžioje vienos ar su kitomis dalelytėmis, priklausomai nuo konteksto bei kalbos situacijos, savo funkcija labai priartėja prie bevardės giminės įvardžio. Jos turi daugiau ar mažiau aiškią nurodomą reikšmę. Tai pereinamieji atvejai tarp aukščiau nurodytos struktūrinės dalelytės bei jungtuko funkcijos ir bevardės giminės įvardžio funkcijos.

Tai vėjas kap papučia, tas kirvakotis bamp, ji sako: „tai mano tévelis malkeles kopoja“. Auk (LKT 362). Anksti ryto kelkis: dar saulei netekėjus ir geni, o paskui pareini, pavalgai ir vél an visos dienos aik in gyvulius. Tai ne dař (=dabar), dar visi dirba vienap. Dg (LKT 367). Tai buvo nelabai toli. Ker. Sudėjau kupeton šieną, iš kupetaitės bus vežimaitis. Ōi, tai vis mano rankelių darbas. Lš (LKT 383). Čia tai trūmpas [siūlo] galiukas. Dkš (LKT 210). Starkus vyras, tai ne tiẽ sūtraukos. Plv. Ūsorius labai gera žuvis. Tai jau brangiáusia būdavo žuvis. Zp (LKT 192). Plūgos nebuvovo, kumet tatai atsirado! Šaukl (LKT 65). Tokius namus išsistatė – ne juoks tatai. Vg (LKT 102). Gražiasis ano balakons tatai! Vg (t. p.) Pabenga tatai! Vg (t. p.). Plg. dar pavyzdžius 016 a, b.

030. Iš to, kas buvo nagrinėta, galima padaryti tokius apibendrinimus.

1. Lietuvių kalbos tarmėse *tai* ir jos variantai yra daugiau dalelytės, negu bevardės giminės įvardžiai. *Tai*, vartoama beveik visose aukštaičių tarmėse, dažniausiai turi dalelytės funkciją, bevardės giminės funkcija pasitaiko palyginti retai, paprastai tik pereinamais atvejais. Žemaičių *ta*, ir rytų aukštaičių panevėžiškių *te*, *tei*, *ti* formos turi tik dalelytės funkciją. Formos *tatai*, *tei*, *to* iš viso retos, pasitaiko abiem funkcijomis. Bevardės giminės funkcija visame lietuvių kalbos plote dažniausiai vartoamos vyriškosios giminės vienaskaitos formos *tas*, *tq*.

2. Formų *tai*, *tatai*, *tei* bevardės giminės įvardžio ir dalelytės funkcijos yra tarp savęs artimai susijusios ir gali būti viena iš kitos išsirutuliojusios. Pagrindas šioms funkcijoms suartėti yra *tai*, kad bevardės giminės įvardžių nurodymas yra labai bendras, neapibrėžtas, abstraktus. Ypač artimas ryšys tarp dalelytės bei jungtuko ir bevardės giminės įvardžio, einančio vardininko pozicijoje. Minimosios formos bevardės giminės įvardžio funkcija vardininko pozicijoje taip pat dažnai eina sakinio ar dėmens pradžioje, kaip ir turėdamos dalelytės bei jungtuko gryna struktūrinę funkciją.

3. Minimujų formų, kaip dalelyčių bei jungtukų, seniausia funkcija yra gryna struktūrinė – pradėti sakinį, frazę bei sustiprinti sakinį, frazių dalijimą kontekste. Ypač tai būdinga šnekamajai kalbai, kur kalbama ištisomis frazėmis, kurios sunkiai dalijamos į sakinius. Kitos dalelytės bei jungtuko funkcijos – sustiprinti žodžių reikšmę, jungti dėmenis ir reikšti jų santiukius – yra tų formų vėlesnės raidos rezultatas (priklasomai nuo konteksto).

4. Formos *tas*, *tą* neturi dalelytės bei jungtuko funkcijos, nes yra atėjusios iš vyriškosios giminės paradigmų ir su pastaraja dar glaudžiai susijusios (kita reikšme jos vartojamos kaip vyriškosios giminės formos). Formų *tas*, *tą* ekspansyumas tikriausiai ir neleido kai kurioms dalelytėms įsigalėti bevardės giminės įvardžio funkcija (plg. žem. *ta*, panevėžiškių *te*, *tę*, *ti*, šalia kurių bevardės giminės įvardžio funkcija paprastai vartojamos *tas*, *tą* formos), nors tos dalelytės pagal savo semantiką ir vartojimo tipus visiškai atitinka kitas formas (*tai*, *tatai*, *tei*), kurios vartojamos dalelytės bei jungtuko funkcija ir, be to, turi ir bevardės giminės įvardžio funkciją.

5. Kadangi tarp dalelytės bei jungtuko ir bevardės giminės įvardžio nėra neperžengiamos ribos, tai daugelių formų, lietuvių kalboje pažįstamų kaip dalelytės bei jungtukai, galima gretinti su ide. bevardės giminės įvardžių formomis. Žem. *ta* < **to*; panevėžiškių *te*, *tę*, *ti*, jeigu jos nėra iš *tai*, *tei*, bet redukuotos iš *te*, kaip latvių *te*, galima būtų laikyti **e/o* kamieno sena forma **te*, išlaikiusia *e* refleksą. Taigi *ta* ir *te* būtų to paties **e/o* kamieno paralelinės formos. Kaip *ta* santykiauja su *te*, taip *tai* santykiauja su *tei*. Forma *to* yra pailginta ide. **tā* (Ntr. Pl. Nom.-Acc.). Plačiau apie šių formų kilmę numatoma išspausdinti kitą straipsnį.

А. ВАЛЯЦКЕНЕ

ФОРМА *tai* И ЕЕ ВАРИАНТЫ В ЛИТОВСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

1. Кроме формы *tai* и изредка встречающейся *tatai*, в литовских говорах употребляются еще древние частицы-союзы: жем. *ta* (<*u.-e *to*), панявежских говоров *te*, *tę*, *ti*, ср. латыш. *te* (по всей вероятности *u.-e*). **te* — форма с *e u.-e* основы **e/o*), в отдельных случаях *to* (*u.-e *tā*, ср. Nom -Acc. Pl. Neut. -ā), *tei*, которая относится к форме *tai* так, как форма *te* — к форме *ta*.

2. Самая древняя функция этих форм — чисто структурная: они начинают предложения, компоненты предложений, фразы и делят предложения на составные их части.

3. Некоторые из этих частиц-союзов (*tai*, *tatai*, *tei*, *to*) приобрели и функцию среднего рода указательных местоимений. В указанной функции в говорах они употребляются сравнительно редко, чаще всего только в тех случаях, когда приближаются к частицам-союзам.

4. В функции среднего рода указательных местоимений на всей территории распространения литовского языка шире всего употребляются формы *tas*, *ta*. Остальные формы территориально распределяются таким образом: в аукштайтских говорах, кроме панявежских, и в жемайтских расейнских — форма *tai* (в функции частицы-союза, реже в функции среднего рода указательных местоимений); в жемайтских говорах, кроме расейнских, — формы *ta* (в функции частицы-союза), *tatai* (в функции частицы-союза, изредка в функции среднего рода указательных местоимений); в восточных аукштайтских панявежских говорах — формы *te*, *tę*, *ti* (в функции частицы-союза). Формы *tei*, *to* встречаются спорадически в разных местах в функции частицы-союза, а также в функции среднего рода указательных местоимений.